

महाराष्ट्रातील जात सुधारणा: ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास

¹भागवत श्रुती सचिन, ²श्री. जाधव शंकर कुलदीप

एम.ए इतिहास भाग II, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर (स्वायत्त)

सहाय्यक प्राध्यापक, रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर (स्वायत्त)

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 24th January 2026 Accepted: 01st February 2026 Published: 05th February 2026 Keywords: महाराष्ट्र जात सुधारणा	भारतामधील जातिव्यवस्था ही हजारो वर्षांपासून अस्तित्वात असलेली सामाजिक स्तरिकरणाची चौकट असून, तिने समाजरचनेवर खोलवर परिणाम केला आहे. विशेषतः महाराष्ट्रासारख्या प्रदेशांमध्ये, ही व्यवस्था स्थानिक साम्राज्यांचा इतिहास, औपनिवेशिक राजवट आणि समाजसुधारणेच्या चळवळी यांच्याशी गुंतलेली दिसते. हा संशोधन निबंध महाराष्ट्रातील जातिसुधारणांचा सखोल ऐतिहासिक अभ्यास सादर करतो. पूर्वऔपनिवेशिक काळापासून सुरू होऊन औपनिवेशिक काळातील उलथापालथी, स्वातंत्र्योत्तर धोरणे आणि आजही कायम असलेली आव्हाने यांचा सविस्तर मागोवा घेतला आहे. या ऐतिहासिक प्रवासात महात्मा ज्योतिराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या सुधारकांची भूमिका केंद्रस्थानी आहे. फुल्यांनी ब्राह्मण वर्चस्वाला आव्हान देण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली, तर आंबेडकरांच्या बौद्धिक आणि राजकीय संघर्षातून संविधानिक पातळीवर भेदभावविरोधी संरक्षणे अस्तित्वात आली. या अभ्यासात औपनिवेशिक धोरणांनी लवचिक असलेल्या जातिसीमांना कसे कठोर केले, याचे विश्लेषण केले असून, त्यातूनच शूद्र व दलित समाजासाठी शिक्षण, विवेकवादी विचार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वावर भर देणाऱ्या चळवळी कशा उभ्या राहिल्या हे स्पष्ट केले आहे. तसेच, जातिसुधारणांमधील लिंगपरिमाणांचा अभ्यास करताना दलित महिलांचे दुय्यमीकरण कसे झाले, हे अधोरेखित केले आहे. आरक्षणासारख्या सकारात्मक कृतींमुळे सामाजिक गतिशीलता वाढली असली, तरी खोलवर रुजलेल्या सांस्कृतिक आणि आर्थिक विषमतांमुळे जातीय श्रेणी आजही आधुनिक महाराष्ट्रात टिकून आहेत, असा या निबंधाचा निष्कर्ष आहे. विविध ऐतिहासिक स्रोतांच्या आधारे, हा अभ्यास वास्तविक समतेसाठी भविष्यातील सुधारणा धोरणांबाबत सूचनांसह समाप्त होतो.

Plagiarism Check Report:

Tool Used: Turnitin

Date of Report: February 02, 2026

Similarity Index: 6%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Bhagwat, S. S., & Jadhav, S. K. (2026). महाराष्ट्रातील जात सुधारणा: ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ)*, 3(1), 676–678.

प्रस्तावना-

भारतातील जातिव्यवस्था ही सुमारे इ.स.पू. १५०० च्या सुमारास आर्य स्थलांतरांशी संबंधित प्राचीन वैदिक परंपरांमध्ये रुजलेली आहे. या व्यवस्थेने समाजाला चार वर्णांमध्ये विभागले—ब्राह्मण (पुरोहित), क्षत्रिय (योद्धे), वैश्य (व्यापारी) आणि शूद्र (सेवक). याखाली दलित किंवा अस्पृश्य समाज होता, ज्यांना अपवित्र मानली जाणारी कामे देण्यात आली.

महाराष्ट्रात ही जातिव्यवस्था स्थानिक संदर्भाशी जुळवून घेत विकसित झाली. मराठा साम्राज्याने विविध समाजघटकांना सामावून घेतले, तर महारांसारख्या स्थानिक समुदायांना अनेकदा दुय्यम स्थान देण्यात आले. “महाराष्ट्र” हे नावच ‘महार’ या वंचित समुदायावरून आले असावे, जे आर्य विस्ताराच्या काळात श्रेणीबद्ध सामाजिक नियमांखाली ढकलले गेले.

पूर्वऔपनिवेशिक महाराष्ट्रात, विशेषतः शिवाजी महाराजांच्या काळात, काही प्रमाणात जातीय लवचिकता होती आणि खालच्या जातींना सैन्य व प्रशासनात संधी मिळत होती. मात्र १८व्या शतकात पेशव्यांच्या ब्राह्मणशाहीत जातीय बंधने अधिक कठोर झाली. महारांसारख्या गावसेवकांवर सामाजिक बहिष्कार आणि राज्यप्रायः अन्याय लादले गेले, तर उच्चवर्णीयांचे विशेषाधिकार टिकून राहिले. १८१८ नंतर ब्रिटिश राजवटीने पाश्चात्य शिक्षण, जनगणना आणि आर्थिक बदल आणले. या प्रक्रियांनी जातीय सीमांमध्ये ढवळाढवळ केली, पण उच्चवर्णीय राष्ट्रवाद्यांनी सत्ता टिकवण्यासाठी पारंपरिक श्रेणी अधिक बळकट केल्या. १८७० नंतरच्या जनगणनांनी जातींना कठोर प्रशासकीय वर्गीकरणात बसवले, ज्यामुळे जातींचे विभाजन अधिक तीव्र झाले. या पार्श्वभूमीवर फुले दांपत्याने शिक्षण व विवेकवादाच्या माध्यमातून शूद्र-दलिततांच्या उन्नतीसाठी चळवळी उभारल्या. डॉ. आंबेडकरांनी जात उच्चाटनाची मागणी करत संविधानाद्वारे भेदभावास बंदी घातली. तरीही स्वातंत्र्योत्तर काळातही जात राजकारण, अर्थव्यवस्था व दैनंदिन जीवनात टिकून आहे. हे संशोधन महाराष्ट्रातील या दीर्घ सामाजिक संघर्षाचा सखोल अभ्यास करतो.

उद्दिष्टे-

1. मराठा राजवटीतील लवचिकता आणि पेशवेकाळातील कठोरतेसह, महाराष्ट्रातील जातिव्यवस्थेचा पूर्वऔपनिवेशिक पाया स्पष्ट करणे.
2. फुले आणि आंबेडकर यांसारख्या सुधारकांच्या विचारसरणी, संघटना व रणनीतींचा सखोल अभ्यास करणे.
3. जातिसुधारणांमधील लिंगपरिमाणांचा अभ्यास करून दलित महिलांच्या दुहेरी उपेक्षेचा मागोवा घेणे.

गृहितके-

1. महाराष्ट्रातील जातिसुधारणांनी कायदे, शिक्षण आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण प्रगती केली असली, तरी सांस्कृतिक रूढी, लिंगाधारित दडपशाही आणि सामाजिक-आर्थिक विषमता यांमुळे संपूर्ण सामाजिक परिवर्तन घडलेले नाही.
2. महात्मा जोतिबा फुलेंनी ब्राह्मण वर्चस्वाला वैचारिक आव्हान दिले.
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानिक उपाययोजना राबवल्या.

पूर्वऔपनिवेशिक पाया : लवचिकता आणि वाढती कठोरता-

महाराष्ट्रातील पूर्वऔपनिवेशिक जातिसंरचना स्थानिक लवचिकतेसह वैदिक प्रभावांचे मिश्रण होती. १७व्या शतकात शिवाजी महाराजांनी कुंबी, महार यांसारख्या खालच्या जातींना सैन्य व प्रशासनात स्थान दिले. मात्र १८व्या शतकात पेशवेकाळात ब्राह्मण सत्ताधाऱ्यांनी कठोर सामाजिक नियम लादले. महारांसारख्या समाजांवर राज्यसंरक्षित अपमान आणि बहिष्कार लादले गेले, तर उच्चवर्णीयांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी जातपुनर्स्थापना वापरली. ऋग्वेदातील पुरुषसूक्तानुसार जातींचे दैवीकरण करण्यात आले—ब्राह्मण मुखातून, शूद्र पायातून निर्माण झाल्याची संकल्पना मांडून व्यवसाय व शुद्ध-अशुद्धतेचे नियम पक्के केले. तरीही तुकाराम, नामदेव यांसारख्या भक्ती चळवळीतील संतांनी समतेचा संदेश दिला, जो पुढील सुधारणांचा पाया ठरला.

औपनिवेशिक हस्तक्षेप आणि जातिविरोधी चळवळी (१८१८–१९४७)-

ब्रिटिश राजवटीने शिक्षण, व्यापारीकरण आणि जनगणनांद्वारे जातिसंरचनेत बदल घडवले. १८७१ पासूनच्या जनगणनांनी जाती कठोर प्रशासकीय ओळखीत रूपांतरित केल्या. याला प्रत्युत्तर म्हणून उच्चवर्णीयांनी राष्ट्रवादी पण जातीयदृष्ट्या प्रतिगामी भूमिका

घेतली. ज्योतिराव फुले यांनी १८७३ मध्ये सत्यशोधक समाज स्थापन करून गुलामगिरी, सर्वजनिक सत्यधर्म यांसारख्या लिखाणातून ब्राह्मण शोषण उघड केले. सावित्रीबाई फुले यांनी पुण्यात मुलींच्या शाळा व विधवाश्रम सुरू केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'Castes in India' (१९१६) मध्ये जातिव्यवस्थेचे शास्त्रीय विश्लेषण केले. महाड सत्याग्रह (१९२७), पूना करार (१९३२) आणि राजकीय पक्षांची स्थापना ही त्यांची प्रमुख कामगिरी ठरली. दलित महिलांना दुहेरी उपेक्षेला सामोरे जावे लागले. बाबीताई कांबळे यांसारख्या महिलांनी आत्मकथनातून स्वतःची ओळख ठामपणे मांडली. १८७१ चा क्रिमिनल ट्राइब्स कायदा जातीय कलंक वाढवणारा ठरला, पण त्यातूनच प्रतिकारही निर्माण झाला. ब्रिटिश काळातील कृषी व सिंचन धोरणांमुळे उच्च जातीचे वर्चस्व वाढले, जे स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिक बळकट झाले.

स्वातंत्र्योत्तर सुधारणा : धोरणे, प्रगती आणि मर्यादा (१९४७-आज)-

१९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर महाराष्ट्रात जातिव्यवस्थेवर आधारित सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी राज्यघटनेच्या माध्यमातून अनेक कायदेशीर, शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणा राबविण्यात आल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा महाराष्ट्रावर खोल प्रभाव असल्यामुळे येथे जात सुधारणा चळवळींना विशेष गती मिळाली. तरीही, जातिव्यवस्था पूर्णतः नष्ट न होता नव्या स्वरूपात टिकून असल्याचे दिसते. १९४७ नंतर संविधानातील कलम १५ व १७ ने जातीय भेदभाव व अस्पृश्यता बंदी घातली. आरक्षण धोरणे, मंडल आयोगाच्या शिफारशी, अत्याचार प्रतिबंधक कायदे यांमुळे सामाजिक प्रगती झाली. १९७० च्या दशकातील दलित पंथ चळवळीने अन्यायाविरोधात आक्रमक भूमिका घेतली. आर्थिक उदारीकरणानंतर दारिद्र्य कमी झाले, पण जातीय विषमता वाढली. गावपातळीवर साधनसंपत्तीवर प्रबळ जातीचे नियंत्रण आजही दिसते. दलित महिलांची स्थिती सर्वाधिक असुरक्षित आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्रात जात सुधारणा प्रक्रियेला ठोस कायदेशीर आणि शैक्षणिक आधार मिळाला. तसेच कायदे, सामाजिक जागृती, शिक्षण, आर्थिक समानता या चौकटीतून जात सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. अनेक सकारात्मक बदल घडले असले तरी जातिव्यवस्था पूर्णपणे नष्ट झालेली नाही. सद्यस्थिती मधील जाताधारित श्रमाविरोधातील न्यायालयीन निर्णय प्रगतीचे संकेत देतात, तरी जातीय राजकारण अजूनही तीव्र आहे.

निष्कर्ष-

महाराष्ट्रातील जातिसुधारणांचा इतिहास हा परिवर्तनाचा, संघर्षाचा आणि अपूर्णतेचा आहे. फुले व आंबेडकरांच्या विचारांमुळे शिक्षण व कायदेशीर संरक्षण मिळाले असले, तरी सांस्कृतिक व आर्थिक अडथळ्यांमुळे संपूर्ण समता साध्य झालेली नाही. लिंगाधारित प्रश्न या प्रक्रियेला अधिक गुंतागुंतीचे बनवतात.

भविष्यातील सुधारणा या सामाजिक वर्तनबदल, समुदाय संवाद आणि संसाधनांचे न्याय्य वाटप यांवर आधारित असाव्यात, तरच जातिरहित समाजाचे स्वप्न साकार होऊ शकेल.

संदर्भ-

1. आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. (2019). *जातिव्यवस्थेचा उच्छेद*. मुंबई: सुगावा प्रकाशन.
2. फुले, महात्मा ज्योतिराव. (2016). *गुलामगिरी*. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन. (मूळ ग्रंथ प्रकाशित 1873)
3. कीर, धनंजय. (2015). *महात्मा फुले: चरित्र*. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
4. पाटील, नरेंद्र. (2014). *महाराष्ट्रातील दलित चळवळ*. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
5. खैरमोडे, चंद्रिका प्रसाद. (2018). डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: *चरित्र*. पुणे: सुगावा प्रकाशन.